

**Артемчук В. А.,**  
студентка магістратури  
ННІ філології та журналістики.  
Науковий керівник: **Г. М. Доброльожа,**  
кандидат філологічних наук, доцент.

## **Соматизми (назви частин тіла людини) в українській фразеології**

*У статті проаналізовано фразеологізми із соматичним компонентом (голова і частини голови), що характеризують інтелектуальний та фізичний стан людини, особливості її поведінки та вдачі.*

З давніх часів людина співвідносила навколишній світ із частинами свого тіла – головою, руками, ногами, серцем. Використовуючи їхні назви у переносному значенні, люди точніше передають свої думки, почуття, дії і ставлення до світу, в якому живуть. Відповідно, назви частин тіла є важливим об'єктом досліджень сучасної лінгвістики і утворюють підсистему фразеологізмів-соматизмів.

Уперше в лінгвістиці термін *соматичний* був ужитий Ф. Вакком при дослідженні фразеологізмів естонської мови, до складу яких входили назви частин людського тіла і які були названі соматичними. На думку вченого, фразеологізми-соматизми є одним із найдавніших прошарків фразеології та складають одну із найбільш важливих частин фразеологічного складу естонської мови [1, с. 52].

У дисертаційному дослідженні, яке присвячене лінгвогеографічному аналізу соматичної лексики у діалектних фразеологізмах, уся соматична лексика залежно від характеру об'єкту номінації розподілена за групами та розрядами:

- 1) сомонімічна лексика (тіло, голова та її частини, шия, тулуб, верхні та нижні кінцівки);
- 2) остеонімічна лексика (кістки людського тіла та їх з'єднання);
- 3) спланхнонімічна лексика (внутрішні органи);
- 4) ангіонімічна лексика (кровоносна система);
- 5) сенсонімічна лексика (органи чуття).

Також відомо, що соматизми здебільшого передають метафоричні та метонімічні значення. Національно-культурна семантика відбиває специфічне сприйняття реалій кожним етносом, спирається на особливі фонові значення про фрагмент дійсності, властиві кожному окремому народу, культурній спільності, а метафори з яскраво вираженою національно-культурною семантикою є невід'ємною частиною й одним із засобів формування мовної картини світу. Як підкреслює мовознавець Дж. Локофф, метафора пронизує все наше повсякденне життя й проявляється не тільки в мові, а й у мисленні та діях людини [2, с. 12]. Так, фразеолог О. Селіванова відзначає, що в українській етнос відомості стереотипними функційними властивостями соматизмів є такі: 1) *голова* — предикати фізіологічної та мисленнєвої дії, пам'яті, психічних і емоційних станів людини, її поведінки, розумові здібності, життя — смерть; 2) *око* — спектр зорового сприйняття, знання, спостережливість, досвідченість, кмітливість, знаки людської поведінки, експресивне позначення психоемоційних і фізіологічних станів; 3) *вухо* — слухове сприйняття; 4) *ніс* — підсвідоме, інтуїтивне передбачення, чванливість, уподібнення до гострого предмета [3, с. 86].

Охопити аналізом усі фразеологізми із соматичним компонентом ми не зможемо, тому об'єктом нашого дослідження залишаються фраземи із соматизмами на позначення *голови* в українській фразеології.

**Голова:** *бідна голова* — 'відчай, розпач'; *зав'язати голівоньку* — 'вийти заміж'; *з кіндратиком у голові* — 'психічно хворий'; *голова дірява* — 'безпам'ятний'; *голова варить* — 'розумний, кмітливий'; *порожня голова* — 'нерозумна людина'; *гаряча голова* — 'запальна людина'; *золота голова* — 'обдарована людина'; *голова пухне* — 'постійно думати над чимось'; *голова з плечей* — 'загрозливе становище'; *думки колесом закрутились у голові* — 'зникла ясність мислення'; *горобці цвірінькають у голові* — 'легковажна людина'.

**Чуб:** *мати лій під чубом* — 'розумний, кмітливий'; *взятися за чуби* — 'починати бійку'; *чухати чуба* — 'замислитися'; *парити чуба* — 'працювати'; *нам'яти чуба* — 'покарати'; *забрити чуба* — 'узяти в солдати'; *чуб угору поліз* — 'дуже страшно'.

**Волосся:** *світити волоссям* — 'неприкрита голова'; *рвати волосся на голові* — 'впадати у відчай'; *як у лисого волосся* — 'зовсім немає'; *не дати волосині*

*впасти з голови* – ‘доглядати когось’; *аж волосся лізе вгору* – ‘дуже страшно’; *ні на волосину* – ‘зовсім мало, нітрохи’; *до сивого волосся* – ‘до старості’; *волос в’яне* – ‘моторошно від чогось’.

**Лоб:** *повний лоб* – ‘розумний’; *лоб у лоб* – ‘дуже близько один від одного’; *в лоб сказати* – ‘відкрито, відверто’; *золотий лоб* – ‘здібна людина’; *не в лоб, так по лобі* – ‘нема ніякої різниці’; *мідний лоб* – ‘людина, позбавлена кмітливості’; *берегти як ока в лобі* – ‘дуже старанно, пильно’; *хоч кулю в лоб* – ‘скрутне становище’.

**Чоло:** *віддати чолом* – ‘вклонитися на знак пошани’; *бити чолом* – ‘щось просити’; *на чолі написано* – ‘відразу видно’; *стояти на чолі* – ‘бути керівником’; *у поті чола* – ‘докласти зусиль’; *хилити чоло* – ‘бути у відчаї’.

**Лице:** *лице аж пашисть* – ‘почервоніти’; *на одне лице* – ‘однакові’; *з кам’яним лицем* – ‘дуже серйозно’; *мити сльозами лице* – ‘плакати’; *до лиця* – ‘підходить на вигляд’; *в поті лиця* – ‘докладаючи великих зусиль’; *аж міниться на лиці* – ‘нервувати’; *показати товар лицем* – ‘в найкращій якості’; *зникати з лиця землі* – ‘назавжди’; *хоч з лиця води напийся* – ‘вродливий’.

**Вухо:** *аж до вух усміхатися* – ‘широ, широко відкриваючи рот’; *вуха в’януть* – ‘неприємно слухати’; *повні вуха* – ‘дуже багато’; *аж у вухах ляцить* – ‘дуже голосно’; *різати вухо* – ‘неприємний різкий звук’; *пропускати повз вуха* – ‘не реагувати’; *мати довгі вуха* – ‘довідатися про щось’; *доходити до вуха* – ‘бути в курсі всього’; *одним вухом чути* – ‘неуважний’; *туге вухо* – ‘поганий слух’; *слухати обома вухами* – ‘уважний’; *самі вуха та зуби* – ‘дуже худий’.

**Око:** *дивитися ласим оком* – ‘з корисливими намірами’; *дивитися вовчим оком* – ‘жадібний’; *хазяйське око* – ‘дбайливий нагляд’; *око не дрімає* – ‘дбайливий’; *на перше око* – ‘при поверховому ознайомленні’; *бите око* – ‘досвідчений’; *аж око в’яне* – ‘моторошно’; *лихе око* – ‘недоброзичлива людина’; *гостре око* – ‘пильний’; *у чотири ока* – ‘уважний’; *обводити оком* – ‘роздивлятися’; *різати правду-матку в очі* – ‘відверто висловлюватися’; *міряти очима* – ‘дивитися оцінюючи’; *впиватися очима* – ‘пильно дивитися’; *їсти очима* – ‘пильно дивитися’; *стріляти очима* – ‘позирати’; *прясти очима* – ‘поглядати на різні боки’.

**Ніс:** *на носі* – ‘скоро’; *тримати ніс за вітром* – ‘діяти непринципово’; *на комариний ніс* – ‘дуже мало’; *ніс під себе* – ‘засоромитися’; *говорити під ніс* –

‘нерозбірливо‘; *обводити за ніс* – ‘перехитрити‘; *піндючити ніс* – ‘поводитися чванливо‘; *підняти догори носа* – ‘самовпевнений‘; *тикати під ніс кислиці* – ‘сварити‘; *до носа кочергою не дістати* – ‘пишатися‘; *бачити далі свого носа* – ‘бути далекоглядним‘.

**Губи:** *аж піна на губах скаче* – ‘у великій мірі‘; *аж слина по губах котиться* – ‘передчуття насолоди‘; *молоко на губах не обсохло* – ‘неповнолітній‘; *як салом на губах* – ‘приємно‘; *надувати губенята* – ‘виражати зверхність‘; *губи облизувати* – ‘задоволений‘; *губи промочити* – ‘скуштувати‘; *закопилити губу* – ‘пишатися, ображатися‘; *квасити губи* – ‘виявляти незадоволення‘; *кривити губи* – ‘ставитися зневажливо‘.

**Рот:** *дерти рота* – ‘кричати‘; *дивитися в рот* – ‘уважно слухати‘; *і в рот не брати* – ‘відмовлятися від їжі‘; *ніби заціпило рот* – ‘раптово замовкнути‘; *води в рот набрати* – ‘мовчати‘; *говорити, що на рот налізе* – ‘не задумуючись‘; *так і проситься в рот* – ‘дуже смачний‘; *роззявити рота* – ‘кричати‘; *розжовувати і в рот класти* – ‘докладно пояснювати‘; *пальця в рот не клади* – ‘кмітливий, дотепний‘; *набрати води в рот* – ‘уперто мовчати‘; *росинки в роті не мати* – ‘бути голодним‘; *кривий рот* – ‘бути зневажливим‘.

**Зуби:** *держати язик за зубами* – ‘бути стриманим‘; *вчепитися зубами* – ‘міцно триматися‘; *видирати з зубів* – ‘силоміць забирати‘; *вибивати третяка зубами* – ‘дрижати, клацаючи зубами‘; *класти зуби на полицю* – ‘голодувати‘; *цідити крізь зуби* – ‘говорити невизначно‘; *скреготати зубами* – ‘гніватися‘; *ляскати зубами* – ‘тремтіти‘.

**Язик:** *гострий на язик* – ‘дотепний‘; *прикусити язика* – ‘замовкнути‘; *молоти язиком* – ‘говорити щось несерйозне‘; *мозолити свій язик* – ‘довго говорити про щось беззмістовне‘; *жалити язиком* – ‘говорити неприємності‘; *розпускати мед язиком* – ‘говорити приємне‘; *зриватися з язика* – ‘спонтанно промовити‘; *язик попівський як день петрівський* – ‘балакучий‘.

**Вуса:** *мотати на вус* – ‘придивлятися‘; *і в вус не дуги* – ‘байдужий‘; *сміятися з-під вуса* – ‘нишком утішатися‘; *хоч би тобі вусом повести* – ‘не реагувати‘; *під вусом* – ‘дорослий‘; *і вусом не рушити* – ‘не звертати уваги‘; *як у вусі* – ‘спокійно‘.

**Горло:** *вчепитися в горлянку* – ‘вступити в сварку‘; *з горла пре* – ‘багатий‘; *не лізе у горло* – ‘втрата апетиту‘; *клубок підкотився до горла* – ‘хвилювання‘;

*пристати з ножем до горла – ‘настирливо вимагати’; стояти кісткою в горлі – ‘стати на перешкоді’; їсти у три горла – ‘досхочу’; кричати в одне горло – ‘одночасно’; по саме горло – ‘дуже багато’; сльози в горлі застрягли – ‘не може заплакати’; дерти горло – ‘з великим напруженням кричати, співати’.*

Характер і зовнішність людини є тим центром, навколо якого групуються слова з переносним значенням. Людина пізнає навколишній світ, порівнюючи незнайомі предмети насамперед із собою, "частинами свого тіла і частинами тіла тварин", тобто з предметами, які постійно перебувають в полі зору, і з цієї причини стають "своєрідним еталоном для порівняння" [5, с. 104].

Через аналіз фразеологізмів із соматичним компонентом, зафіксованих на території Середнього Полісся, розглянемо внутрішній світ людини, властиві їй риси характеру:

*‘жадібний’*: *вуха від’їсть; видерти з очей; пожирати очима; позичити в Сірка очей, а в свині – натури;*

*‘байдужий’*: *носом не вести; і вусом не моргнути; у вус не дуги; і вусом не чути; бровою не моргнути; вусом не вести;*

*‘пихатий’*: *губа трампліном; носа коцюбою не дістати; носом хмари чіпляти; загнути губу; вернути носа; губа не дура; відставити губу; хоч не багаті, да носи горбаті;*

*‘вередливий’*: *відвертати носа; вертіти носом; закопилити губу; з мухами в носі; дуги губи; крутити носом; губи квасити; надуги губи; набундючити щоки; хрюкати носом; напрудити губи;*

*‘самовпевнений’*: *пишати губи; через губу не плюне; до носа не дістати; дерти носа; закопилити носа; далеко дивиться, а під носом не бачить;*

*‘неуважний’*: *блукати очима; очі повилазили; слухати краєм вуха; вуха багном заліплені; люлька в зубах і люльку шукає; одним вухом почути, а другим випустити;*

*‘сердитий’*: *насупити брови; точити зуби; аж зубами скреготіти; зуб мати; добрий, коли спить зубами до стінки.*

Фразеологічні антоніми виникають не як заперечення того чи іншого предмета, його ознаки чи дії, а як результат пізнання цього предмета з протилежного боку, визначення протилежної якості, дії чи характеристики [4, с. 73]:

## **Голова:**

- 'розумна': мудра голова, голова на плечах, голова варить, тверда голова, світла голова, метикована голова, з натоптаною головою, має лій в голові;

- 'дурна': капустана голова; голова з вухами; без царя в голові; голова начинена вітром; без гараздів у голові; варення в голові; в голові не варить; в голові полова; в голову змерз; голова баняк, а думає ніяк; голова дубова; голова набита пір'ям; носить голову тільки для шапки; пересол на столі, недосол в голові; у головах низько; у голові літають джмелі.

## **Язык:**

'балакучий' – сплестися язиками; добре язык підвішений; довгий на язык; клепати язиком; крутитися на язиці; ляпати язиком; мовчить, а язык свербить; молоти язиком; одно – творити язиком, а друге – перти плуга; повіситись язиком на плоті; почесати язика; розперезати язика; бути справним на язык; дати волю язикові; тріпати язиком; чесати язика; швидкий на язык; що на язиці набіжить; язык без кісток; язык до Києва доведе; язык молотить, а голова не віє; язиком доріжки вибиває; висить на язиці;

'мовчазний' – тримати язык за зубами; забути язика в роті; класти язык за зуби; ковтнути язык; прикусити язык; придержати язика; припнути язика, проковтнути язика; скувати язык; спинити язика.

Фразеологізми з компонентом - соматизмом є досить значною частиною від загальної кількості фразеологізмів української мови. І, цілком природно, що в мовній системі лексика і фразеологія, що характеризує людину та її стосунки з навколишнім світом, займає чільне місце.

## **ЛІТЕРАТУРА:**

1. Вакк Ф. Фразеологизмы-соматизмы в эстонском языке. – Таллин: Валгус, 1968.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М., 2004.
3. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект). — Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
4. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. – Х.: Основа, 1990. – 167 с.

5. Чайко Т. Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике. – В кн.: Вопросы ономастики, № 8- 9. – Свердловск, 1974. – С. 98 – 106.